

ביקורת הציונות בשירתו של נח שטרן

ברוך לינק

את בקורתו של נח שטרן על חלק ממטרות הציונות ובעקר על יחסה לאדם - העולה והמגשים, החי בארץ עלינו לתפס ולהבין על רקע המצב בארץ באותן שנים ועל רקע השירה העברית בת דורו. גם אם גלויי הבקורת הגלויה אינם רבים הרי שסקיצת החמרים בשירים. הסיטואציות המתוארות. המסרים הגלויים והמובלעים מחזקות את הרושם על דעותיו ותחושותיו של נח שטרן בנושא. ביקורת הציונות בשיריו של נח שטרן מקורה בתפסתו הפוליטית וההומנית ובמורכבות אישיותו כאחד.

אחד משיריו הראשונים של נח שטרן שנכתבו אחרי עלייתו לארץ הוא השיר 'עליה' כותרת משנה: (מתוך הרפסודיה "העולה בארץ"). ספינת העולים מתקרבת עם שחר לחוף ומתקבלת בברכה: "עם אור היום ראיתי אניה/פורחה באפק ים. שואפת חוף.../... רק שמי הורד חגנו. וזרוע/עורגה לאניה פרש הנמל." 1 למרות שהעם העובד אינו מרגיש בכואה ואין תנועה בהרים. הארץ בבקר מקבלת את פניה בברכה: "והארץ הזרוחה אמרה: ברוכה את! / ספינת גולים עולים - בואך שלום." האניה מטונמית לעולמ וקבלת הפנים שהיא זוכה לה מייצגת את תקוותיו. האני הדובר כוחר בכוא האניה בשעת בוקר מוקדמת על מנת לסמל את תקוותיו ליום חדש ואף ללידה. התפתחות השיר משעת בוקר מוקדמת בפתיחה לזריחת השמש בסיום מחזקת את תפיסת העליה כמאורע מואר בעל קונוטציות חיוביות שתקוות רבות קשורות אליה. מוטיב האור מרכזי בשיר כך האניה "שלוחה כסמל-אור לעליה" ובהמשך: "ספינת הצחור אך היא בלי-הרף נעה." גם אם היו ספקות או לבטים אין הם כאים לידי ביטוי. האני הדובר מעדיף להתמזג בחווית העליה. יתכן שכראיה ציונית ואידיאליסטית זו טמון גם המשבר הצפוי לבוא בעתיד הלא רחוק. אין הוא רואה את המציאות המורכבת והקשה ואין הוא מתמודד איתה. התמודדות אישית ואנושית זו חשנה תפיסתו לגישה מורכבת יותר ומעשית יותר.

ארבעה חדשים אחר כך בשיר 'מחים לא יקומו' - כותרת משנה (על נרצחים בעת בנין) - כותב נח שטרן על נושא שהוא מנושאי היסוד החשובים והמקודשים לציונות. נפילתם של צעירים על מזבח הקמת המולדת לעם היהודי. נח שטרן מודע היטב לכוחו של הנושא ולרגישות הרבה אליו. בבית השני מקבל על עצמו הדובר את הדין.

זה הגורל: "ואשר מתו-מתו:" המוות מתואר כחלק מהליך טבעי ואין על כך תלונה" (...). לפתע הוסחו מדרכם הקשה והעליזה. / נעקרו. כשנים בריאות מפה. מתוך מחנה אחיהם החסונים. 2 דמוי ההרוגים הנעקרים ממחנה אחיהם הוא בטוי בולט של קבלת הדיון הציוני. רק בבית השלישי מרשה לעצמו האני הדובר להתריס נגד קבלת הדיון נגד ההשלמה. בשורה של שאלות רטוריות הוא מפנה את תשומת לבו של הקורא למות הצעירים שהוא סופי ואין לו תקנה. "אחים, אחים אשר מתם צעירים- / התרגישו בגיל החיים הבונים. / אשר אור ימיהם עוד יטשטש את צלכם מנגד עיניהם? / התנחמו בזאת? היהיו שלומים / לנפשותיכם. צמאות. ערטילאיות? תהיינה נשמותיכם צרורות בצרור החיים? / מתים לא יקומו. רק החיים יחיו." קבלת הדיון כרוכה בכאב. בצער. בהבנת המחיר ובשאלת שאלות שהספק המכאיב מקנן בהן. "התנחמו בזאת?" שואל האני הדובר וברור שהתשובה לשאלה רטורית זו היא לא. נח שטרן בוחר בבקורת עקיפה מכיוון שהוא יודע את נועזות מעשהו. כתקופה של קבלת הדיון מעטים מאד כתבו שורות חזרות וספקניות כמוהן.

השאלת הרטורית: "התהיינה נשמותיכם צרורות בצרור החיים?" נוגעת גם היא בלבו של האתוס הציוני על הרגישות הרבה לקרבנות הנשמרים בלב האומה אסירת התודה ולא נשכחים ממנה. השאלה הרטורית מחזקת את תחושת הבקורת על מותם של הצעירים שמתו. 3

שנה אחת מאוחר יותר בשיר 'מולדת' - כותרת משנה (משירי העולה בארץ) - התפיסה מורכבת יותר. בשיר 'ריחות' בבית השני נאמר: "אך ריחות תפוחי-הזהב הכבדים / כבר באים להנות ולענות. / כבר באים להעניק ולהחניק. כעדים / לחיים במולדת הזאת." 4 השורות המפורסמות על החיים "במולדת הזאת" מבטאות את הכפילות שביחסו של האני הדובר אל הארץ. מחד גיסא ההנאה וההענקה אך מאידך גיסא העינוי והחנק נעשים חלק מהמשורר הסמטי בו מתאר האני הדובר את הארץ. אין ספק שמצבו הנפשי של האני הדובר משפיע על התאור הקשה. לחיים במולדת הזאת יש השפעה קשה על האני הדובר בשיר השני במחזור. גם כאן בולטת הכפילות בהתייחסות לחיים בארץ. מחד גיסא בולטת אפשרות הגאולה. "נגעלת נפשי באש-שמש / מכל צדקותי וחטאי." אך מאידך גיסא האני הדובר הוא האיש אשר בו נעשה מעשה קשה ע"י המולדת. "עירם תציגני. מולדת. / עני כמסתגף-עד-יטהר." תחושת הרצון בגאולה מצטרפת לקבלת הסבל והכאב המזוכיסטיים ע"י האני הדובר. ארץ המולדת מקבלת מימדים היפרבוליים שספק אם ביכולתה לממש.

על מנת להראות את השוני שבתפסתו ובגשתו של נח שטרן לנושא אביא מספר דוגמאות משלושה משוררים מאותה תקופה. האתוס הציוני עומד במרכזה של השירה העברית הפוליטית ולעתים

אף הלידית בשנות השלושים והארבעים. משמעותו של אתוס זה הוא שארץ ישראל היא ארץ מקלט ליהודים ושאיתם המרכזית היא להקים בה מדינה יהודית. להגשמת מטרה זו כל האמצעים - או כמעט כל האמצעים - היו כשרים ורובם של המשוררים העבריים מאותה תקופה התגייסו לשיר על מטרה זו ועל אתוס זה ומשמעותו. כך אנו נפגשים באותה תקופה בשירה המצדיקה בשם המטרה את ההסתפקות כמועט. את הרצון המודע להקריב למען המטרה המתוארת המקודשת. את היחס הנוקשה לערכים וליריבים הפוליטיים, להבדיל, כאחד.

במדגם קטן ומייצג זה אביא דוגמאות משיריהם של יהודה קרני, יצחק למדן ואורי צבי גרינברג. בשיריו של יהודה קרני האני הדובר מרגיש כשליח. כקרבן על מזבח המולדת. אין הוא רואה מצב זה כעוול להיפך הוא מקבל עליו את השליחות, את הקרבן בהבנה. המולדת הקדושה שהיא המטרה מקדשת את האמצעים. מוטיב האני הדובר כקרבן חוזר ונשנה בשירים: "ארצי, ארצי, ארצי, אני סובל מאד. /מוקד ערוך לי פה ושר אני על הוד. 5" הציונות נתפסת באופן דתי. האל עצמו מתערב בתהליך השיבה לארץ. "עמנו לואט/אלהינו, המכנסנו אל צלו/של אהל מועד/אשר בשלה. 6" הביטויים לתפיסה זו רבים ואסיים בדוגמא מהשיר המפורסם 'טימוני כפירצה' "קחוני עם האבן הירושלמית ושמוני בכתלים וטיחו עלי טיח/ומחומת הקיר ירננו עצמותי הדלים/לקראת המשיח. 7" גם בשיריו של יצחק למדן בולט האתוס הציוני של הקרבן על מזבח המולדת. ב'מסדה' בא לידי בטוי האתוס של הציונות החלוצית שמטרותיה ברורות לה והמחיר שנדרשים לשלם להגשמתה אינו מרחיע. בפרק השני מחואר החלוצי "עולה רכה". "ומה בכך?/עולה רכה הן תרצה!/ואלך. 8" ובהמשך: בשיר 'בצל האטד' חלק ז על המזבח: "פה כלנו עקדנו ובמו ידינו הבאנו הלום העצים. /ואל שאול וחקור אם תרצה העולה! 9" גם כאן בולט מוטיב הקרבן גם כאן בולטת העקדה. בשירי א.צ. גרינברג דוברת של הציונות הרביזיוניסטית, המכסימליסטית בולט הטון האקטיבי, האדנותי. "ובידי השניה מגינז של דויד וכתרו/ותחתה הר-הבית צבאות ישראל בתרועה. 10" ובהמשך: "ממנו יצאו כמיער דורות צבאות/לכבוש שטחים, לקיום, לגבורות לכבוד. 11" לביא האלוהי נכנס בקרב של האני הדובר. הוא מתואר כנביא הנשרף בעורו. אצ"ג כותב: "דיים: בית, מטרה, עסק טוב, אשת חיק, אכל טוב/עתון ורדיו טבק וגלידה גזוז וחאטרון-/זהו כל האדם כפי מרקס-חזיזים שד ורעם!!" 12 דומה ששטרן - ללא קבלת התפיסה המרכסיסטית עפ"י אצ"ג או בכלל - עונה לו ישירות ב'מכתב בניניים': "אך חיינו במה ששמענו, החלום הגדול/של אנשים קטנים נפנף לפני עינינו, /לא הניח לראות. עץ-הדר קטן, לא תנ"כי, /חול חור בחוף, חמרה כשדה-קרב-נושן, /ים - במקומות

"תיכוני"-כחל. (...). 13. דבריו הם התשובה הציונית עפ"י שטרן לגרינברג. שטרן מייצג את התפיסה הציונית ההומנית שהיחיד וחיוו במרכז. מנקודת תצפית אנושית זו הוא מבקר את אצ"ג ונקודת התצפית המקסימליסטית שלו.

'מכתב ביניים' בו אתרכז הוא שירו המרכזי של נח שטרן וגם שירו המרכזי הנושא הציונות. השיר נכתב בעצומה של מלחמת העולם השניה כאשר הכוחות הגרמניים תוקפים בחזית המזרחית ובצפון אפריקה כאחד. החושות הרעות משתי החזיתות ובעקף הפחד מהתקדמות הגרמנים בחזית בצפון אפריקה היו במרכז החודעה הצבורית באותה תקופה ובוודאי שענינו והטרידו את מנוחתו של נח שטרן שהתגייס אח"כ לבריגדה היהודית להלחם בנאצים.

יצחק למדן פרסם את השיר ב"סדרים" 14 במדור השירים האקטואליים. יש לשער שהוא ראה בוודאי את הקשרים שבין השיר לבין המשנה הציונית שבו. חיים נגיד במבוא למהדורה השניה של שירי שטרן המקובצים כותב: "לרא רחם עורך הוא כאן את חשבון חיו עם ההווה הארצישראלית ועם החזון הציוני (...). הגשמתו של החזון הציוני מגמדת את חלום הדורות מכסה כחולות חמרה את שירי העבר". 15 בדברים אלה ימצא הקורא רק חלק מתפיסתו הציונית ומבקורתו של נח שטרן. רחוק השני נקודת התצפית ההומנית של שטרן שהיא הבסיס לבקורת חסרה. ארחיב דברי בנושא זה בהמשך. דן מירון אינו מקבל תפיסה זו וקובע ש: "אבל 'מכתב ביניים' עוסק לא רק בהווה הצבורית, אלא הוא גם חשבון נפש אישי ובאותה שעה גם שיר של הפשטות אוניברסאליות". 16 שני הפנים האחרים מצויים אמנם בשיר אך החלק הצבורי - הציונות והבקורת עליה הוא הדומיננטי ובוודאי שהוא מרכזי וחשוב מ"הפשטות האוניברסאליות". מירון כותב בנושא: "זו מבטאה ישירות ועקיפות הן את לבטי המפעל הציוני והן את לבטיו האישיים של המשורר המתחבט חיבוטי "מוח ולב הניצים על פגרי בבואות שרופות." (עמ' 115) גולת יחיד משולה לגולת הרבים". 17 לטענתי אין מדובר כאן רק בלבטים אלא בבקורת ממשית על האחוס הציוני והקרבן הציוני. בקורת הבאה לידי בטוי מנקודת תצפית של האני וצרכיו של האני הסובל הנשחק בהגשמת הציונות ושקרבנו מתקבל כמובן מאליו ולא מוערך כראוי. כמו כן יש לציין שדן מירון דן באופן חלקי באספקט הציוני ובבקורת הציונות בשירתו של שטרן. הוא לא דן בשירים אחרים של שטרן - מוקדמים או שנכתבו אח"כ - שהנושא הנ"ל מרכזי בהם. ב'מכתב ביניים' המורכב בו מדברים מספר דוברים מנסח נח שטרן את תפיסתו ומחזק את הפן הבקורתי. כבר בפתיחת השיר קובע האני הדובר: "שנים עוברות כרוחות על פני העולם/מולדם-עירם לכל החיים./ אתמול עוץ הסחנו לב, הסטנו עין/מהנראה בעד החלון, בין וילונות

אטומים, /הקשבנו לאפסיונסה, בקטרת-חצות דהה, /היום נאמר: חפוש האינסופי, /או הסופי ומחלט, לא יולייכנו /לסיוור מאובק בין כריכות עור-מרוקו, /לטיול לא-פוסק בין מחשבות הגדולים שמתו. /חיים אנו בעולם!" 18 החלוקה בפתיחה בין העבר לבין ההווה ברורה וחד-משמעית. האתמול מייצג את הדקדנס, את ההסתגרות, את האליטיזם, ואת ההתעלמות מהעולם הממשי על המורכבות שבו ועל קשייו. האני הדובר בחר בתענוגות בשר ורוח כאשר הוא עצמו במרכז. הרצון האגואיסטי של הספוק העצמי והעמדת האני הנרקסיסטי וחשיבותו במרכז מאפיינים את האתמול. מול אתמול זה עומד עתה ההווה בתודעתו המהפכנית של האני הדובר. הוא שולל את הרצון לחפש ולמצוא את "הסופי ומחלט" בדבריו. הכרזה זו - על רקע תקופתו של נח שטרן - פותחת את הפתח לדיון באנושי, בלא-סופי, בלא-מוחלט ואף בחלקי ובפגום. מבחינה אידיאולוגית ופוליטית המעבר מהפכני לעולם ללא אמתות סופיות, לעולם שיש צורך לחיות בו ולהתפשר בו על מנת להתקיים. זה עולם אנושי, על ההצלחות והכשלונות, על החלום שהוא לא מוחלט ולא טוטלי ובכך למעשה חלק מגדולתו של השיר. הפואטיקה של השיר משקפת את הפוליטי ובדבריו של הרולד שימל ("...") שירו של נח שטרן "מכתב ביניים", שהוא בשבילי השיר הטוב ביותר שנכתב על חזון הציונות, בגלל שזה דבר פגום, מתפרץ, מתפתל ועובר על חוקים של 'שיר טוב'." 19 נח שטרן בפתיחת השיר פותח למעשה את חזונו לציונות הומנית, ציונות מתפשרת, ציונות שנקרא לה ציונות מינימליסטית על רקע הציונות המקסימליסטית של אצ"ג ואחרים. נח שטרן ממשיך ב"מכתב ביניים": "ואם לא נתן יותר/ממכתות ושירים, אם כל הקיום הארצי/הוא פס-רקמה צר בשולי השחקים הריקים, /אם כל מאמץ ממותח משול לקפיץ מתפרק/ וגופנו נלכד ונשבר ככל שיחל לחרג- /היו הפרטים הפגומים תיאטרון כל-כולל בגבולו, / וחי יומיום - במת הסמלים למנוחש." 20 פריצת הדרך הנוצרת של שטרן אינה רק בהטלת ספק בחלום הגדול אלא בבחירה המודעת בחלום הקטן, הפגום, השבור, ובקבלת הדין. הפרטים הפגומים נעשים חשובים "וחיי היומיום" מרכז ההווה וההתרחשות הציונית. ובהמשך: "לא בת עולם גדל-קצב, אחדות גדולה מכל יחיד, /שאו לי ישטפו את לבו האלם של אכר בשדה/ וכל איש המפקיד את חיו בידי כל שמחוץ לו. אולי..." 21 האני הדובר מקבל את היומיום על הפגום שבו, מעלה את היחיד לקנה המידה היחיד להשוואה, להצלחה. לא 'האחדות הגדולה' במרכז אלא היחיד שבו הגדולה. מטונימיה זו היא מטונימיה לציונות שעפ"י שטרן בשיר "מכתב ביניים" הצלחתה תקבע על ידי הצלחת היחיד, אושרו וגאולתו ולא ההשוואה לקנה מידה אבסולוטי שמחוץ לו.

האני הדובר מקבל את היש בדומה ליחזקאל חפץ המקבל אותו ב"שכול וכסלון". "אין קביעות. עליות ושקיעות. לסירוגין. חוליות בשרשרת. מה יהיה אחר כך לא ידוע. איזו חוליה תעלה ברגע הבא. איזו חוליה תעלה באותו הרגע האחרון -שקיעה או עליה? - לא ידוע. עכשיו ברגע זה עליה. עכשיו קלות. 22 בהמשך מחזק האני הדובר את עמדתו אחרי שהוא מתאר את העליה לארץ בשורות: "(...)נדחפנו-/בדחף-המשך או "טרופיזם" אדיר - אל מולדת-מסורת." הוא מחזק עמדתו: "אך חיינו כמה ששמענו, החלום הגדול/של אנשים קטנים נפנף לפני עינינו, /לא הניח לראות. עץ-הדר קטן, לא תנ"כי, /חול חור בחוף, חמרה כשדה- קרב נושן, /ים - במקומות "תיכוני"-כחל, ולפעמים -/ים הנדח, מהביל לרחובות שצנחו עד שפחו, /" 23. מעניין הפיוס עם עץ ההדר הקטן ה"לא תנ"כי" וקבלתו. בשיר 'ריחות' נאמר עליו "אך ריחות-תפוחי הזהב הכבדים/כבר באים להנות ולענות." 24 החלום הציוני הגדול המכסימליסטי של אנשים קטנים הוא החלום שלא הניח לראות. הוא החלום שמונע מהאנשים לראות את המציאות הקטנה, הכואבת, הפאתטית בה הם חיים. דבריו של נח שטרן הם תגובה בוטה לציונות המקסימליסטית; לציונות הקרבן של אצ"ג, למדן ושל קרני - ציונות המתעלמת או המקבלת כמובן מאליו את האני וקשיו על רקע החלום הגדול. מול שירתם המאדירה את הקרבן של החלוצים וקבלתו מעמיד נח שטרן את האני על קשיו בחיי היום-יום המציאותיים שלו. בשירתו המטרה לא מקדשת את האמצעים. חזון חגאולה שלו שונה מחזון הגאולה של אצ"ג והמשוררים המקסימליסטיים האחרים. בשורות אלה ובשיר זה יש החרסה מינימליסטית ברורה נגד פאתוס חלוצי מאקסימליסטי זה.

השיר 'פגישה: דו שיח' 25 נכתב בשנת תש"ב אותה שנה בה נכתב 'מכתב ביניים'. בשיר דו-שיח בין שני דוברים א' ו ב' על המצב הפוליטי, המדיני והחברתי בארץ. השיר עפ"י הדובר השני נכתב בעתים קשות. הדובר הראשון קובע: "נופך- רחוב-העיר המשתרע/הומה וריק...". ובהמשך הוא קובע שמעונו בין התרבויות השונות בעולם. הוא מבקש לבנות את התרבות הלאומית כשהיא מושפעת מתרבויות אחרות. הוא רוצה "לתפוש את רוח המקום...". הדובר בגישה פתוחה, ליברלית ופולורליסטית כנגוד לגשות אחרות שהיו מסתגרות ולאומניות. הדובר הראשון מסיים דבריו: "אני מרגיש את הלבנט/אצלנו נשכחות האגדות של עברנו, /פג טעמן כפינו. נדמה לי כי אתם/יוצרים כבר בשבילנו אגדות מחודשות...". הדובר הראשון מבקש להיות חלק מתרבות הלבנט, מהתרבות המקומית של הים התיכון. הדובר השני בתחילת דו-השיח אומר: "על שטיח לידוחי/ זרקור שקדן בלי הרף מתנועע -/באצבע ארוכה ילמד לקרוא/בספר-אדמתנו, מאות לאות שבו:/ביח אלפא... תל יוסף... ועין חרוד...". זו הגישה

הציונית המצרפת עז לעז, דונם לדונם וישוב לישוב. הדובר השני תומך בעמידה יציבה על קרקע המציאות ומתנגד להזיות גדולה פוליטית. "הזיותינו מתנדפות ונבלעות לתוך היש. בנין לבן, משטח שדה - הם נקודות-מוקד שלנו, /וגם נראה את עתידנו בעד מסך האש." היש הקים הוא העקר - ושוב אנו נפגשים בחזרה על האתוס הציוני השם דגש על התקדמות איטית, מתמידה ובטוחה כדרך המרכזית להגשמת הציונות. שתי הגשות כאחת מדגישות וכמעט מקדשות את היש, את האפשרי, את הנתון לבצוע. למעשה מדובר בדו-שיח פנימי בו משלימים שני הדוברים זה את זה. אין חלומות גאולה גרנדיוזיים ואין ציונות מכסימליסטית.

הערות

1. נח שטרן "בין ערפילים", מהדורה שניה. הוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ד. עמ' 92.
2. שם, עמ' 94.
3. דן מירון דן בהרחבה כמוות ובשכול המלחמה בשירה העברית בספרו "מול האח השותק" האוניברסיטה הפתוחה וכתר הוצאה לאור ירושלים, 1992.
4. בין ערפילים, עמ' 100-101.
5. יהודה קרני "בשערך, מולדת". הוצאת אתיעבר. תל-אביב חרצ"ה, עמ' כ"ט.
6. שם. עמ' קכ"ו.
7. שם. עמ' קמ"ז.
8. יצחק למדן 'כל שירי יצחק למדן' מוסד ביאליק, ירושלים 1973. עמ' 38.
9. שם עמ' 119.
10. אורי צבי גרינברג "ספר הקטרוג והאמונה" הוצאת סדן ירושלים-תל-אביב, חרצ"ז. עמ' ט.
11. שם. עמ' י"ב.
12. שם. עמ' כ"א.
13. בין ערפילים. עמ' 116.
14. 'סדרים' מאסף סופרי ארץ ישראל, תל-אביב תש"ב. עמ' 173-176.
15. בין ערפילים. מהדורה שניה. עמ' 34.
16. דן מירון בין התכווצות להיפתחות על שירו של נוח שטרן ('מכתב ביניים') 'דבר', 'משא', 'כ' בניסן חשנ"א, 4 באפריל 1991, עמ' 19.
17. שם. עמ' 20.
18. בין ערפילים. עמ' 115.
19. 'הדרים' מס' 5 בהוצאת גלריה גורדון, חורף 1985/86, עמ' 128.
20. בין ערפילים. עמ' 115.
21. שם. עמ' 115.
22. י.ח. הרנר "שכול וכשלון". עם עובד, תל-אביב, עמ' 251.
23. שם. עמ' 116.
24. שם. עמ' 100.
25. בין ערפילים, עמ' 120-121.